

Sant Sebastià, guaridor de la pesta (i II)

Els orígens del seu culte i els seus testimonis a Eivissa

per Benjamí Costa Ribas

A la memòria del meu oncle Antoni Torres García (1917-2013),
amb qui coincidí en idees.

Origen i difusió del culte a sant Sebastià

El culte als màrtirs naixia i es desenvolupava al voltant de les seves sepultures. Sant Sebastià va ser enterrat a les catacumbes que porten el seu nom, al costat de la via Àpia i a uns 2 km de distància de la porta romana d'aquest nom. Aquestes catacumbes estaven situades en una antiga pedrera de marès i primer esdevingueren una necròpolis pagana, la qual va anar sent progressivament utilitzada també pels cristians. Aquest cementiri estava format per tres mausoleus aixecats al segle II dC, els quals, cent anys després, foren soterrats per crear una plaça porticada anomenada *Triclia*. Sota els seus pòrtics es desenvolupaven els *refrigeria* o àpats litúrgics, i s'hi veneraven les despulles de sant Pere i sant Pau, com ho demostren els centenars de grafit amb invocacions als dos apòstols que s'hi documentaren en els murs. En el nucli de l'intricat laberint de galeries, es troba la cripta de Sant Sebastià, on se suposa que el màrtir va ser enterrat. Allí hi ha una capella de les relíquies, les quals consten d'una pedra amb la petjada de Jesús, una de les fletxes que feriren el sant i un tros de la columna on va ser lligat durant el seu suplici.

El culte a aquest sant va començar aviat. Hi ha indicis que en origen podria haver-se tractat de la cristianització d'un culte pagà anterior, dedicat a la divinitat de l'emperador. Fins i tot, alguns autors relacionen el culte a Sebastià amb un culte al déu Apol·lo, ja que antigament es relacionaven les epidè-

Catacumbes de Sant Sebastià, a prop de la via Àpia, a Roma. Detall d'alguns passadissos, el superior amb nínxols oberts a la paret per acollir enterraments de cristians.

mies de pesta amb les fletxes que llençava aquesta divinitat.¹ L'any 367 dC, per ordre del papa Damàs I (366-384 dC) es va construir una basílica –una de les set basíliques jubilaris de Roma–² per damunt de la seva suposada tomba: *San Sebastiano Fuori le Mura*.³ Aquesta va ser

aixecada com a *Basilica Apostolorum*, al lloc on s'havien conservat els cossos de sant Pere i sant Pau, però va ser consagrada a sant Sebastià, les relíquies del qual foren dipositades a la seva cripta.

La devoció a sant Sebastià era tan gran que, en el segle VI, sant Gregori Magne el va considerar el tercer patró de Roma, després de sant Pere i sant Pau. A més, possiblement potenciat per l'assimilació precristiana dels seus atributs contra la pesta, les curacions presumptament miraculoses en les freqüents epidèmies de pesta atribuïdes a la seva intercessió, contribuïren a engrandir extraordinàriament la figura d'aquest sant. Va ser així com, a partir dels segles següents, sant Sebastià fou considerat un protector contra la pesta

1. Així queda reflectit al Cant 10 de la *Iliada* homèrica; «[...] I disparà Apol·lo el mortífer dard infestat amb la pesta als combatents, de manera que constantment es veien fumar les fogueres on es cremaven els cadàvers dels apestats».

2. Les set esglésies visitades pels pelegrins amb ocasió del jubileu; és a dir, de la celebració de l'Any Sant cada vint-i-cinc, la qual cosa permet obtenir la indulgència plenària.

3. L'església actual és producte d'una reforma i ampliació que l'any 1611 el cardenal Scipione Borghese va encarregar a Flaminio Ponzio. L'obra va ser acabada per Giovanni Vasanzio.

Estàtua jacent de sant Sebastià (1671-1672), al lloc on segons la tradició va ser enterrat el màrtir. És obra de l'escultor romà Giuseppe Giorgetti (1635-1669), germà d'Antonio Giorgetti, deixeble de Bernini, al qual sovint li és erròniament atribuïda aquesta obra.

perquè, segons ho explica Pau el diaca (ca. 720-800) a la seva *Historia gentis Longobardorum*—i així ho recull tota la tradició—, l'any 680 Roma va patir una greu epidèmia que va acabar per la intercessió del sant. El mateix va succeir a la ciutat italiana de Pavia, el bisbe de la qual, Damià (mort l'any 710), va obtenir de Roma una relíquia del màrtir sant Sebastià, al qual va consagrar un altar a l'església de San Pietro in Vincoli, i l'epidèmia va cessar immediatament.⁴ La seva festivitat es va fixar el dia 20 de gener, tot i que al món cristià de l'Orient se celebra el 18 de gener. Donen fe del seu culte el Calendari de Cartago, els sacramentaris Gelasià i Gregorià, així com els itineraris romans medievals, especialment el *Notitiae ecclesiarum urbis Romae* i el *De locis sanctis martyrum*.

Ja des d'un moment primerenc, el culte a les relíquies es va sumar al dels propis sants. La possessió de relíquies era indispensable per a

l'establiment de santuaris de pelegrinatge, on acudien els fidels a pregar i demanar el favor del sant en qüestió. Les de sant Sebastià, foren traslladades al Vaticà l'any 826, per mor del temor als atacs dels sarraïns, que l'any 827 ocuparen Sicília i el 846 saquejaren Roma, i causaren la destrucció de l'església. Coincidint amb aquest trasllat, el mateix any 826, segons diuen sant Ado, Eginard, Sigobert i altres autors contemporanis, part de les relíquies de sant Sebastià, juntament amb d'altres de sant Gregori Magne, foren portades a l'abadia de Saint Médard de Soissons,⁵ on varen ser dipositades el dia 8 de desembre. Aquest trasllat de les relíquies d'ambdós sants a Saint Médard, va ser possible gràcies a una

5. Aquesta abadia havia estat fundada l'any 557 pel rei franc Clotari I (511-561), de la dinastia merovíngia. Allà s'hi enterraren, a més de Clotari I, també el seu fill Sigobert I (561-575), que el va succeir (malgrat que aquest rei fou primer enterrat a Lambres-lez-Douai, a la regió francesa de Nord-pas-de-Calais, posteriorment les seves despulles foren traslladades a Saint Médard per a ser definitivament sepultades al costat de les del seu pare), i el darrer rei merovíngi Xilderic III (743-751). També el rei dels francs Pipí el Breu (751-768), després d'haver deposat a Xilderic III, hi va ser coronat. Richard Gerberding, el modern editor del *Liber Historia Francorum* situa en aquesta abadia el seu autor anònim, cap a l'any 727.

concessió del papa Eugeni II (824-827) a l'abat Hilduin,⁶ el qual va governar aqueixa abadia entre els anys 822 i 830.⁷ Posteriorment, altres relíquies de Sebastià varen ser repartides per diferents esglésies.⁸

Anys després, el papa Nicolau I (858-867) va reedificar l'antiga basílica de sant Sebastià a Roma. Posteriorment, l'any 1218, l'altar del màrtir fou novament consagrat pel papa Honori III (1216-1227), a petició dels cistercencs, ordre que havia rebut l'encàrrec de tenir cura de l'església i que també va rebre d'aquest papa les relíquies del sant que encara romanien al Vaticà.⁹

De fet, des dels inicis de l'edat mitjana, la popularització del seu culte com a guaridor de la pesta va

6. Hilduin, fill d'una prominent família franca, havia obtingut l'abadia de Saint Denis, a prop de París, l'any 815, a la qual posteriorment va afegir les abadies de Saint Germain de Près, la de Saint Médard i la de Saint Ouen.

7. Posteriorment, el mateix abat també aconseguiria traslladar-hi relíquies de sant Godehard i sant Remigi. D'aquesta manera, Saint Médard va guanyar tant de prestigi que el rei Lotari I (840-855) hi va convocar el sínode celebrat el 13 de desembre del 833, presidit per l'arquebisbe Ebon de Reims, en el qual es va decretar depositar per segona vegada el seu pare, l'emperador Lluís el Pietós (814-840), fill de Carlemany.

8. El cap del màrtir va ser dipositat pel papa Gregori IV (827-844) a l'oratori de sant Gregori al Vaticà, però posteriorment, el papa sant Lleó IV (847-855) el va portar a la basílica dels Quattro Santi Coronati de Roma. Això no obstant, segons una altra tradició el crani i una fletxa varen ser donats a sant Willibrod (658-739)—primer bisbe d'Utrecht— pel papa Sergi (687-701) i es conserven a l'abadia d'Echternach, en el ducat de Luxemburg. Un gran nombre d'altres relíquies es conserven diversos indrets, com ara la catedral de Sant Víctor; als Teatins i als Mínims de París; a la catedral de Tournai; a Tolosa de Llenguadoc; a quatre esglésies de Màntua; a l'església dels jesuïtes d'Anvers; a la capella de la Cort de Brussel·les; al palau ducal de Munic; a la catedral de Màlaga; al convent de la Puríssima Concepció de Marchena (Sevilla); a Vinaròs; i a la Seu de Palma de Mallorca. Fins i tot, el 1588 una petita relíquia va ser portada de Roma a Santa Maria d'Eivissa (*vide infra*).

9. Això no obstant, a la basílica vaticana hi romangueren alguns ossos continguts en una arqueta-reliquiari daurada del segle XV, amb una inscripció que afirma que pertanyen a sant Sebastià. Aquesta peça està actualment conservada al Museu Historico-artístic o Tresor vaticà.

propiciar que s'aixequessin nombroses esglésies, ermites i capelles dedicades al seu culte arreu de l'orbe cristià. Només a Roma n'hi havia nou. També a Catalunya, a partir del segle IX i sobretot en els següents, el culte a sant Sebastià va tenir una forta penetració, atès que es van edificar nombrosos llocs de culte consagrats a aquest sant. Sense ànim de ser exhaustius, esmentarem el monestir de Sant Sebastià de Sull, per terres del Berguedà, fundat el 857 pel prevere Daniel i que de bon començament va aplegar dues comunitats, una de masculina i l'altra de femenina; el priorat de Sant Sebastià dels Gorgs, en el terme municipal d'Avinyonet del Penedès, de final del segle X o inicis de l'XI; Sant Sebastià de Montmajor, al Vallès Oriental, un dels exemples que s'han conservat de sagrera medieval, situat entre les muntanyes de Gallifa i del Farell¹⁰ i fundat al segle XI; i l'església de Sant Sebastià, també del segle XI, al costat del castell i a dalt del turó que presideix la població de Sallent, a la comarca del Bages.

Arreu del continent europeu, també a l'edat moderna, tant com a la medieval, sant Sebastià va continuar sent invocat com a advocat i protector contra la pesta. Durant el segle XVI s'atribuí a la seva intervenció el final d'epidèmies de pesta en nombroses ciutats, com ara Milà el 1575 i Lisboa l'any 1599.

A l'Europa dividida de la Reforma i Contrareforma, durant els segles XVI i XVII, alguns llocs de culte d'aquest sant no quedaren exempts de la lluita entre catòlics i protestants. Així, l'any 1564, les riques capelles que s'havien consagrat als sants Gregori, Sebastià i Médard a Soissons, foren destruïdes pels calvinistes i les seves relíquies llençades a un fossat ple d'aigua. Segons testimonis oculars, els catòlics recuperaren els ossos dels sants, i el 1578 els dipositaren en tres noves capelles, tot i que no es pogueren distingir els ossos de cadascun.

Façana de la basílica de San Sebastiano Fuori le Mura, a Roma (Foto Vikipèdia). La basílica original fou aixecada el 367 dC per ordre del papa Damàs I. L'actual és deguda a la remodelació que l'any 1611 el cardenal Scipione Borghese (1577-1633) va encomanar a Flaminio Ponzio (1560-1613), i va acabar Giovanni Vasanzio (1550-1621).

En el context de la Contrareforma catòlica, una de les decisions del llarguíssim Concili de Trento¹¹ va ser la celebració de festes anuals en honor dels sants. L'església catòlica volia fer més atractius els seus ritus i per això va seguir dos camins principals: d'una banda desplegar llenguatges artístics més atractius, la qual cosa va donar lloc, a la fi, al desenvolupament de l'estil barroc —realista i refinat, però sovint grandiloqüent i recarregat, oposat a la sobrietat del classicisme—, en nombrosos camps, com ara la literatura, l'arquitectura, la música i les arts plàstiques. I, d'altra banda, les celebracions festives en honor de cada sant. Això va afavorir

el desenvolupament dels cultes a molts de sants, entre ells sant Sebastià, fent que fos proclamat patró de moltes viles i ciutats que havien fet vot de fer-ho amb ocasió d'alguna epidèmia.

Així, a més de a moltes ciutats d'Europa i d'Iberoamèrica, també a l'Estat espanyol sant Sebastià és patró de nombrosos pobles i ciutats. A Andalusia, la ciutat de Huelva i Aljaraque, a la província de Huelva; Setenil i Trebujena, a la província de Cadis; Dos Hermanas, Lora del Río, Puebla del Río i Salteras, a la província de Sevilla; Palma del Río a la província de Còrdova; Alhaurín de la Torre, a la província de Màlaga; i Tíjola a la província d'Almeria. A Extremadura, Arroyomolinos, Barrado i Piornal a la província de Càceres. A la Comunitat de Madrid, Cercedilla, San Sebastián de los

10. La muntanya de Farell antigament era anomenada Montmajor.

11. Celebrat en aquesta localitat pròxima als Alps entre 1545 i 1563.

Vista, en un gravat del segle XVIII, del pati intern de l'abadia de Saint Médard, a Soissons, lloc on l'any 826 el bisbe Hilduin va traslladar algunes relíquies de sant Sebastià.

Reyes i Villaviciosa de Odón. A Castella i Lleó, Villacastín a la província de Segòvia. A Aragó, Larcovilla a la província de Saragossa. A la Comunitat Navarra, Tafalla. Al País Basc, Sant Sebastià a Guipúscoa. Però és als Països Catalans on el culte a aquest sant té una especial presència.

El culte a sant Sebastià als Països Catalans

Barcelona va declarar sant Sebastià protector de la ciutat al segle XVI, per la qual cosa aquest és un dels tres sants que gaudeix d'aquesta consideració, juntament amb sant Roc i sant Oleguer.

A Sitges (Garraf, Barcelona), el sant dona nom a la platja més pròxima al poble. També hi té aixecada una ermita, aferrada al cementiri vell, l'edifici original de la qual es creu que data del segle XIII.¹² Això no obstant, la construcció actual, de planta quadrada amb una sola nau, creuer i capelles laterals, data del segle XIX i va ser aixecada pel mestre d'obres Francesc Cros entre

1857 i 1861. Allí, del 19 al 27 de gener, s'hi celebra la novena de sant Sebastià, amb ofici solemne el dia 20. S'hi canten uns goigs d'agraïment al sant per haver alliberat Sitges d'una epidèmia de pesta.

També dins la província de Barcelona, a Llavaneres (el Maresme), l'ermita de Sant Sebastià, situada dalt d'un turó, fou erigida per la pietat popular, possiblement abans del segle XVI, en agraïment a la protecció rebuda contra la pesta. A la comarca barcelonina d'Osona, l'ermita de Sant Sebastià a Vic sembla que es va construir a principi del segle XVI amb motiu de la pesta que assolava el país.¹³

Sant Sebastià és patró de Matedpera (Vallès occidental) i Monistrol de Montserrat (Bages), ambdues viles a la província de Barcelona. A Olesa de Bonesvalls (Alt Penedès), Sant Sebastià se celebra des de 1894, quan hi va haver una

malaltia que causà moltes víctimes, i va ser especialment virulenta contra els infants. Aleshores el poble va demanar la protecció del sant, tot prometent que si desapareixia l'epidèmia el commemorarien cada any, i que aquell dia els nens i nenes anirien a missa tant si estaven bons, com malats. Des d'aleshores la celebració d'aquesta festa s'ha convertit en una tradició molt especial, ja que està especialment dedicada als nens, i a l'església s'entrega pa beneït que protegeix de malalties i mals esperits.

L'advocació de sant Sebastià com a protector contra les epidèmies, és també ben viva a la tradició del Pelegrí de la vila gironina de Tossa de Mar (la Selva). Aquesta consisteix en l'elecció d'un representant del municipi (el «Pare Pelegrí») que realitza a peu el trajecte fins a la capella de Sant Sebastià de Santa Coloma de Farners, cada 20 de gener, seguit de nombrosos acompanyants. A l'Alt Empordà, en el terme de la Selva de Mar, es troba l'església de Sant Sebastià, originàriament una capella molt antiga que havia estat inicialment consagrada a sant Esteve de la Mata i després, probablement al segle XVII, en construir-se l'església parroquial, va canviar l'advocació per la de sant Sebastià; presenta una construcció barreja de parròquia, castell i capella, amb sageteres, merlets i matacà, originària de la darrerria del segle X, i que va ser refeta en estil romànic als segles XII-XIII i fortificada als XIV-XV. A les viles gironines de Cadaqués (Alt Empordà) i Ollers (Pla de l'Estany) se li canten goigs.

De Riudoms (Baix Camp), a la província de Tarragona, n'és copatró, així com també d'Alpicat (Segrià), a la província de Lleida, on se celebra en honor seu la festa major d'hivern, en la qual es duen a terme activitats tradicionals com la processó en honor al sant, ball i nombroses activitats esportives. És tanmateix patró de la vila lleidatana de Guimerà (Urgell), on també se li canten goigs.

A la Comunitat Valenciana, Sant Sebastià es patró d'Alfàfar, Benetús-

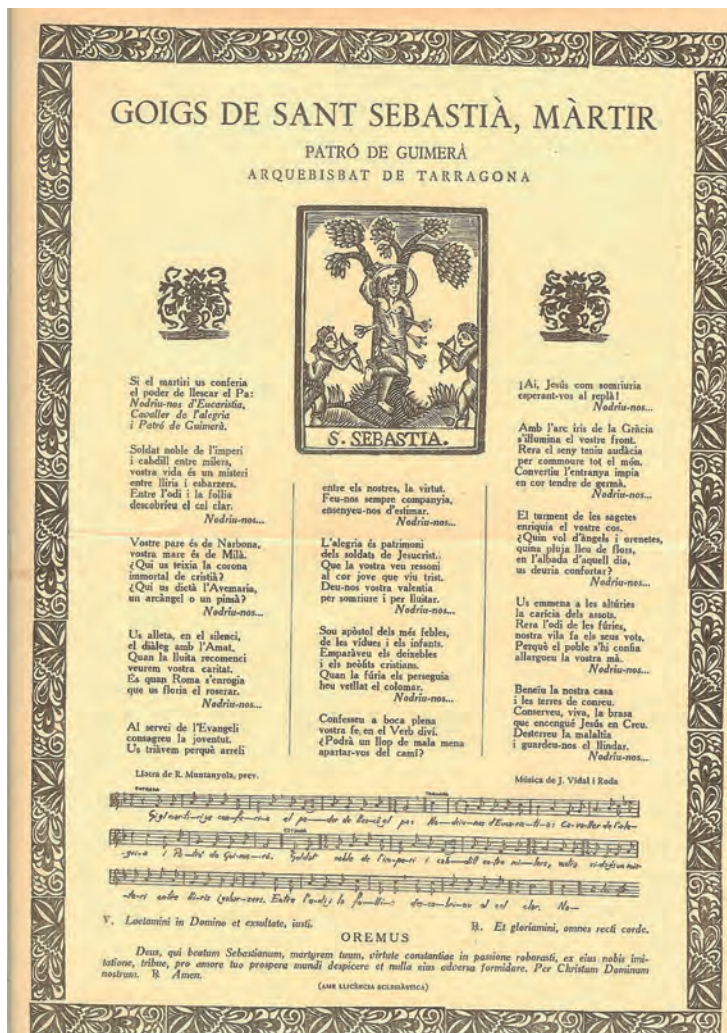
13. Dins d'aquesta ermita, el 17 de maig de 1705 va tenir lloc l'anomenat «pacte dels Vigatans», en el qual es va decidir rebutjar la monarquia de Felip V i anar a la guerra. Aquesta va acabar tràgicament l'11 de setembre de 1714, amb la conquesta de Barcelona per les tropes borbòniques.

12. Tot i que no hi ha confirmació documental d'aquest fet.

ser i Sollana, a la província de València; i de Vinaròs, a la de Castelló. En aquesta darrera vila, l'any 2010 se celebrà el quart centenari de l'arribada de la seva relíquia.

Ja a l'arxipèlag balear, a Mallorca sant Sebastià és patró de Palma. Segons les cròniques, el culte d'aquest sant a Mallorca es remunta a l'any 1440, quan el Gran i General Consell sol·licità la instauració del culte a sant Sebastià per a la protecció contra la pesta. El 1451 els jurats suplicaven al capítol de la catedral que la festa d'aquest sant revestís caràcter solemne i s'anunciàs amb el toc de la campana major, anomenada «Eloi». Novament, el 1518, els jurats sol·licitaren i obtingueren una capella pròpia per al sant a la Seu, de la qual també n'obtingueren el patronat. Els anys 1522-1523, la pesta va delmar la població de l'illa, sobretot a Palma, però l'arribada d'una relíquia del sant,¹⁴ portada per Manuel Suria-visqui, un prevere de l'església de Sant Joan de Rodes que fugia de la invasió turca, va fer que s'acabàs la mortalitat.¹⁵ Aquest fet va provocar un augment de la veneració al sant, així com l'agraïment popular per la protecció contra l'epidèmia i les curacions. De tal manera que, l'any 1541 i a petició dels jurats, la festivitat de Sant Sebastià va ser declarada «festa d'Eloi»; és a dir, anunciada amb el toc de la campana major. El 1595 el sant ja era venerat a Mallorca com a patró i advocat contra la pesta. El fenomen va anar augmentant, de manera que els capitulars i els jurats instituïren i ordenaren una general confraria del màrtir per a tot el Regne amb seu a la nova capella, de la qual n'eren pa-

Goigs de sant Sebastià de Guimerà, que es canten en aquesta vila lleidatana de l'Urgell en honor del seu patró (Font: http://larutadelcisterambgoigs.blogspot.com.es/2010_07_01_archive.html).

trons els jurats. L'any 1634, l'antic patró de la Ciutat i Regne de Mallorca, l'Àngel Custodi, va ser oficialment desposseït del seu títol de patró de Palma i el Gran i General Consell va nomenar sant Sebastià com a nou patró de la ciutat (i la Immaculada Concepció, del Regne de Mallorca), tot i que no va ser fins l'any 1868 que la Santa Seu confirmà aquest títol. Des d'aleshores, a Palma la festa de Sant Sebastià ha esdevingut la festa major de l'hivern. Durant la vigília, s'encenen grans fogueres perquè el sant fes cremar tots els gèrmens pestilents i així extirpar la pesta. Actualment, també se n'encenen per donar pas a una gran festa popular.

Sant Sebastià a Eivissa

Front a l'abundància de testimonis de veneració per tot Europa i, com s'acaba de veure, arreu dels

Països Catalans, a Eivissa, si hem de jutjar pels testimonis coneguts, sant Sebastià no sembla haver gaudit d'una especial dulia. Mai no va disposar de capelles —ni en disposa—, ni de retaules a les esglésies pitiüses, ni a les més antigues ni a les creades després de 1785. Quant a les imatges, a l'àmbit eclesiàstic, que nosaltres sapiguem, sant Sebastià només apareix en tres casos:¹⁶

El primer, ja esmentat, en la taula inferior esquerra de la polsera del retaule fet dels Osona a l'església de la Mare de Déu de Jesús, de final del segle XV o primers anys

16. És evident que, com mostra l'existència de la imatge de plata documentada el 1726 i de la qual posteriorment res no se sap (vide infra), podrien haver existit altres figures del màrtir que no han deixat rastre documental.

14. Un fragment d'os del braç, que avui es venera a la Seu.

15. Aquest clergue només estava de pas per Mallorca i, inicialment, no tenia cap intenció de deixar-hi la relíquia del sant. Però no va poder continuar el viatge en el seu vaixell perquè, segons la tradició, cada vegada que ho intentava s'aixecava una tempesta que ho impedia, cosa que ell va interpretar com que era voluntat divina que la relíquia romangués a l'illa. Un cop dipositada a la Seu, l'endemà el vaixell va poder partir sense cap problema.

Representació de sant Sebastià com un cortesà vestit amb robes palatines, amb l'arc i les fletxes com a símbol del martiri, a la part inferior esquerra de la polsera del retaule de Nostra Senyora de Jesús (fotografia: B. Costa).

del segle XVI. El sant apareix sobre un fons daurat i un terra fosc, vestint robes cortesanes i portant una sageta a la mà. L'acompanyen en la polsera, donant la volta al retaule, sant Onofre, sant Lluís de Tolosa, sant Vicent Ferrer, sant Joan Evangelista, Crist en Majestat, sant Antoni Abat, santa Caterina d'Alexandria, sant Nicolau de Bari, sant Bernat i sant Roc, a la part inferior dreta, quedant contraposat a sant Sebastià. Ja s'ha fet notar l'«esperit franciscà» del retaule, així com el fet que les escenes i molts dels sants i personatges representats eren habituals en el culte franciscà. Sant Sebastià era aleshores un d'aquests sants objecte de la devoció franciscana,¹⁷ i no oblidem que l'església de Nostra Senyora de Jesús, edificat a

mitjan segle XVI, era residència de frares d'aquesta ordre, almenys des de la darrereria d'aquest segle.

El segon, representat en un almoïner, que s'ha datat al segle XVIII, de l'església de Santa Eulària des Riu. Es tracta d'un plat per recollir les almoïnes¹⁸ durant la missa, d'uns 20 cm de diàmetre, fet de coure i amb decoració gravada amb punxó. Fixades al centre, sobre un mateix repeu, apareixen dues petites talles de fusta d'uns 22 cm d'alçada, que representen sant Roc i sant Sebastià, un al costat de l'altre i amb les seves iconografies característiques. La figura del màrtir va quasibé nua, amb la roba enrotllada a la cintura i, malgrat que té els braços trencats, es veu que el dret devia anar lligat a una branca, i aixecar-se fins a l'alçada del cap, i que algunes branques, a l'alçada de la cama esquerra i de l'espatlla del mateix costat, sobresurten per darrere la figura. Per tant, el sant Sebastià de l'almoïner santaularier

17. Recordem, per exemple, que l'església de San Sebastián el Viejo, a la província de Guipúscoa, era una fundació franciscana de 1516. També, entre d'altres, el convent franciscà de los Santos Reyes de San Sebastián de la Gomera, fundat en aqueixa illa el 1533; i el mateix, el convent franciscà de Sant Sebastià de Cocentaina (València), fundat el 1562; el convent franciscà de San Sebastián a Moratalla (Múrcia), després de la seva reconstrucció el 1574; o el convent franciscà de frares menors de Sant Sebastià de la Bisbal, fundat en aquesta localitat gironina el 1580, ocupant la preexistent capella de Sant Sebastià.

18. Els plats almoïniers són objectes litúrgics en què es recullen les almoïnes donades pels fidels en les celebracions religioses. Tenen el seu origen a final del segle X a la Vall del Mosa, sobretot a la ciutat de Dinant-sur-Meuse (Flandes, Bèlgica), per això sovint eren anomenats «dinanteres». Posteriorment passaren a fabricar-se també a Alemanya, sobretot a Nuremberg. Realitzats generalment de llautó, entre els segles XV i XVI es difonen per la resta d'Europa, i perduren fins al segle XX. Tipològicament són plats circulars de diàmetre gran i escassa profunditat, amb una vora plana de llavi motllurat, camp còncau i emblema. Iconogràficament, presenten una decoració a base de sanefes vegetals, gallons i inscripcions —generalment fórmules de benedicció—, que envolten un medalló central de tema iconogràfic, amb representacions bé figurades, de temes bíblics o de l'Evangelí, o bé vegetals i, més rarament, zoomorfs.

presenta nombroses analogies amb el representat al penjoll d'argent estudiat a la primera part del treball.¹⁹

Un i altre cas il·lustren perfectament l'evolució iconogràfica de la representació de sant Sebastià a final de l'edat mitjana i al Renaixement. Per una banda, en el retaule de Jesús encara apareix com un cortesà, i li manquen els atributs iconogràfics propis de màrtir, que s'estaven fixant en aquells moments en les obres d'artistes del *quattrocento* italià,²⁰ però encara no havien estat adoptades pels artistes més occidentals. En canvi, en l'almoïner de Santa Eulària, dos segles posterior, la talla presenta la iconografia pròpia del màrtir executat amb fletxes.

En tercer lloc, en un document de 1726, entre les joies que hi havia a la sagristia de Santa Maria s'esmenta una imatge d'argent d'aquest sant, la qual no s'ha conservat i de la qual no en torna a aparèixer cap altra menció.²¹

En definitiva, si atenem al nombre de representacions plàstiques del màrtir, semblaria que el culte a Sebastià era molt poc present als temples pitiusos. Tanmateix, si els testimonis iconogràfics són molt escadussers, tampoc són abundants els testimonis documentals. En aquest sentit, les dades fins ara conegudes són:

—Que el visitador Miquel Joan d'Ossó, en la seva estada a l'illa els anys 1577-1578, fou informat que existia un benefici a l'església parroquial de Santa Maria, instituït per mossèn Cebrià sota l'advocació de sant Sebastià, però en cap document consta a quina capella residia.

—Que, segons queda reflectit al Llibre de Festes i Aniversaris de

19. A més dels trets iconogràfics habituals del sant, ens crida l'atenció la posició una mica massa elevada en ambdues peces de la banda de roba enrotllada a la cintura que, si fos real, gairebé deixaria al descobert els genitals.

20. Vegi's la primera part del treball al número anterior de la revista.

21. En opinió de Francesc X. Torres Peters, a qui donam les gràcies per la seva col·laboració i tots els seus comentaris, aquesta imatge podria ser bastant més antiga.

l'Arxiu Històric de la Pabordia, durant el segle XVI sant Sebastià era patró del gremi de sabaters, els quals cada any celebraven una missa l'endemà de la festivitat del sant (el 21 de gener). Però aquesta va ser substituïda per una altra dedicada a sant Macià.²²

—Que en un document de 1588 es diu que «des de temps antic», cada dimecres se celebrava una missa al gloriós sant Sebastià contra la pesta, perquè el poble havia fet una promesa.²³

—Que aquell mateix any, l'eivissenc Pere Sunyer, enviat a Roma per la Comunitat de Preveres i per la Universitat, va rebre de mans del dominic espanyol fra Joan Bru, relíquies òssies de vint-i-vuit sants, entre ells sant Sebastià, amb destí a l'església de Santa Maria d'Eivissa.²⁴

Davant d'aquesta relativa pobresa de dades de l'àmbit eclesiàstic, el penjoll de plata que representa sant Sebastià trobat a Sant Rafel, que presentàrem a la primera part del treball, ens posa davant la possible existència d'una devoció, diguem-ne popular, a aquest sant, que podia ser desenvolupada en el marc individual o familiar. Altres testimonis d'aquesta devoció privada en el si dels habitatges particulars, serien les notícies d'imatges del sant als inventaris de determinades cases: el 1683 a can Botino, una figura del sant, juntament amb dues altres de sant Jordi i de la

El retaule de
Nostra
Senyora de
Jesús, obra
del taller dels
pintors
valencians
Roderic i
Francesc
d'Osona,
mostra un
ample ventall
dels sants de
devoció
franciscana,
a la vegada
que palesa el
culte marià
d'aquesta
ordre. Als
extremes
inferiors dret
i esquerre de
la polsera,
respectiva-
ment, aparei-
xen sant
Sebastià i
sant Roc
(fotografia:
Toni
Pomar).

Mare de Déu del Roser, propietat del magnífic Pere Benet Balançat i de Francisca Ribes.²⁵ Tanmateix, els primers anys del segle XVIII, el magnífic Dr. Josep Bèrnia, del consell d'assessors del rei, que habitava a la casa de l'Ardiaca, posseïa a la sala un armariet de fusta que contenia una imatge del màrtir, feta a Gènova en pedra de jaspí.²⁶ Evidentment es tracta de cases benestants de Dalt Vila i de personatges de mà major, que podien gaudir d'imatges fins i tot molt costoses, com la de jaspí d'origen lligur. Però aquest fet mateix ens pot donar indici que persones o famílies d'estaments infe-

riors podien utilitzar representacions més modestes, com ara el petit penjoll d'argent que hem estudiat, per tal de manifestar la seva devoció a un sant determinat.

En qualsevol cas, aquest aparent baix nivell de culte a Eivissa²⁷ és particularment sorprenent si tenim en compte, en primer lloc, el caràcter de guaridor de les epidèmies d'aquest sant; en segon, que el seu culte, com s'ha vist, està molt estès en el nostre entorn geogràfic i cultural; i, en tercer lloc, que l'illa, entre els segles XIV i XVII, va veure's afectada per alguns dels pitjors episodis de pesta que assolaren la Me-

22. Agraïm cordialment a l'amic Francesc Xavier Torres Peters, que ens fes conèixer aquesta dada. La transcripció de la notícia (AHPE, *Llibre de Festes i Aniversaris*, f. 15v) és com segueix: *La fstª. de Sant Sabastia Instituhida p(er)los sobraposats y m(est)res d(e)ls sabates novame(n)t p(er) ço q(ue) caseunany lo sendema de S. Sabastia acustumaue de fer un aniversari Dº y ara an dextat de fer lo dit A(niversar)º y sonse obligats a fer dita festa y pagar axi com la fstª. de S. macia, Item fan y son obligats A pagar dita fstª. los sobraposats de dita confraria Conforme a la fstª. de S. macia com dit es.*

23. Segons la transcripció de Macabich: «Item, que ex voto populi, ab antico, tots los dimecres se canta missa del glogriós San Sebastià pro peste.»

24. Altres relíquies de sants que havien estat adquirides a Càller, foren dipositades a Eivissa l'any 1644.

25. APE, Botino, 1683, f. 23 i següents.

26. APE, Ximeno, 1703-1706, f. 89v. Val a dir que, de totes maneres, en aquests inventaris sant Sebastià resulta molt minoritari en relació a la Verge i altres sants.

27. El qual justificaria també la nul·la incidència d'aquest sant en la toponímia pitüsa, a diferència d'altres indrets del nostre entorn on aquest sant tenia un culte important.

Almoiner datat al segle XVIII de l'església de Santa Eulària, al centre del qual s'han inserit les talles de sant Roc i sant Sebastià (Font: Set segles fa).

diterrània. Entre aquests, els més importants varen ser la gran epidèmia de 1348, que va interrompre a l'illa el procés de creixement demogràfic iniciat en el primer quart del segle i va donar lloc a una profunda crisi socioeconòmica que va continuar fins a ben entrat el segle XV;²⁸ després, la de la primavera de

l'any 1402, també de terribles conseqüències;²⁹ la de 1580, que va

al·ludeix a les *diverses mortalitats e fams, que aquí son estades*. Un altre de 1392 diu que l'illa es troba *per mortandats e caresties e altres fortunes, minvada de poble* (A.C.E., *Cur. Eccles.*, 3001, 2).

29. És ben significativa la correspondència dels germans toscans Tuccio i Giovanni di Gennaio, aleshores corresponsals a Eivissa de la companyia Datini, que en una de les seves cartes afirmen que: *se il progredire del morbo fosse durato un altro mese, l'Isola sarebbe rimasta deserta*. Res no sabem de la incidència a Eivissa de les pestes que es patiren a Mallorca els anys 1430, 1440, 1475 i 1493 (o pesta «d'en Boga»), la qual va provocar uns 5.000 morts. En qualsevol cas, les escadusseres dades conegudes indiquen un estancament demogràfic a Eivissa, fins almenys el final del segle XV. El professor Escandell Bonet va calcular que la densitat de població era aleshores baixíssima, de poc més d'un habitant per quilòmetre quadrat.

afectar també nombroses ciutats portuàries de la Mediterrània; la mortífera epidèmia de 1652, o «pesta levantina» que, malgrat la seva curta duració (juny a setembre), va produir 711 víctimes a Eivissa —el 7 % de la població—, de les quals 523 foren a l'interior de la «Real Fuerza» (52 % de la població de Dalt Vila),³⁰ 70 a la Marina (menys del 10 %) i la resta al camp; i, encara, la de 1682.³¹ Hi havia, doncs, a l'Eivissa baixmedieval i moderna, motius més que justificats per donar culte a sant Sebastià.

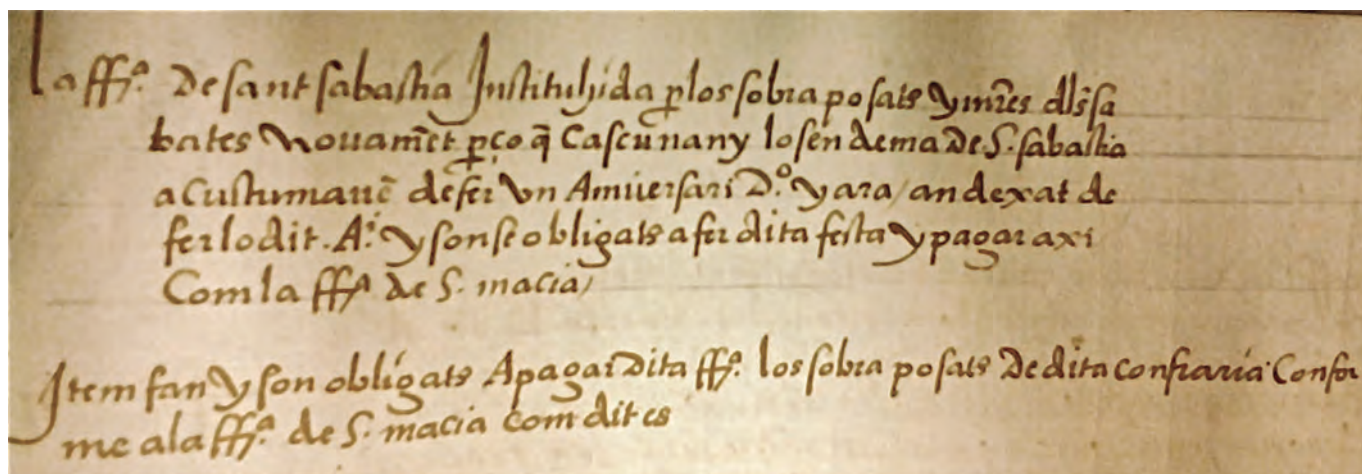
En canvi, sant Roc sí que sembla haver tingut un culte important a Eivissa, sobretot als segles XVII i XVIII, ja que fins i tot va tenir retaules dedicats en un parell d'esglésies: un era a l'església de Sant Josep, que va ser destruït el 1936, on també hi ha una pintura del sant sobre tela del segle XVIII.³² L'altre retaule es conserva a l'església de Sant Antoni de Portmany, el qual consta de dos cossos de fusta pintada i daurada i està datat el 1719. En el nínxol central hi ha una talla de fusta que representa el sant amb la seva iconografia més habitual; és a dir, portant un gaiato de pelegrí, mostrant una nafra a la cama i acompanyat del gos. Una tela pintada amb la imatge de sant Roc per posar al retaule, feta el 1809 i que costà vint lliures, no s'ha conservat. A la mateixa església hi ha, però, una altra talla del mateix sant, dels segles XVII-XVIII i amb anàloga icono-

28. Les conseqüències de la crisi queden ben paleses en la carta de març de 1349 que Guillem de Llagostera, lloctinent del governador, envia al rei Pere IV (A.C.A. *Reg.* 1413, f. 11v), amb al·lusions al fet que l'illa havia quedat molt despoblada i per això hi havia un gran nombre de cases tancades. Un document de 1354 es refereix als anys anteriors com *el temps de la gran mortalitat ençà*. Nous rebrots de l'epidèmia tingueren lloc en 1375 i 1383, els quals afectaren Mallorca i probablement també Eivissa, perquè, tot i no haver-n'hi constància documental, si que n'hi ha indicis: un document de 1381

30. Aquest fet va afavorir que el 1684 cinquanta famílies pageses fossin traslladades a viure dins del recinte emmurallat, per compensar la pèrdua d'habitants motivada per l'epidèmia. Tanmateix, en les Ordinacions de 1686 només s'autoritzava els pagesos que s'instal·laven a la ciutat a habitar dins la Reial Força, amb franquícies d'impostos els dos primers anys, però prohibint-los que s'establissin a la Marina, on la pèrdua de població havia estat molt menor.

31. D'aquesta, no n'hi ha gaires dades, però se sap que va produir un nombre apreciable de víctimes, sobretot a Dalt Vila, on la densitat de població era major.

32. Representa el sant agenollat sobre un nuvolat amb el gos i un àngel curant-li la nafra del genoll. Aquesta pintura era utilitzada per tapar la imatge central del retaule després de la seva destrucció.

Llibre de Festes i Aniversaris, de l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa (f. 15 v), on es fa constar que la festa de Sant Sebastià era celebrada pel gremi de sabaters, però que va ser substituïda per la de sant Macià (fotografia: B. Costa).

grafia, que era treta en processó. Una altra talla similar, del segle XVII, es troba al monestir de Sant Cristòfol de Vila. Una altra més moderna, del segle XIX, és a l'església de Santa Agnès de Corona. Finalment, la imatge més antiga de totes, deu ser la pintada a la taula de la part inferior dreta de la polsera del retaule de Jesús, ja esmentada.

L'explicació d'aquest major culte a sant Roc podria estar —almenys pel que fa a les esglésies de Sant Antoni, Santa Agnès i Sant Josep—, en l'afirmació de Marí Cardona, citant J. M^a. Quadrado, que la devoció a aquest sant va créixer molt a Portmany durant l'epidèmia de pesta de 1652, l'«any del contagi». Perquè, front a la important mortaldat a Vila, a Sant Antoni, gàcies a la seva protecció, només moriren quatre persones.³³

Sembla que a Eivissa, el culte a sant Sebastià i sant Roc, durant molt temps podria haver estat vinculat o associat d'alguna manera. Tots dos sants apareixen plegats al retaule de Jesús i també a l'almoïner de Santa Eulària. L'asso-

ciació d'ambdós no és gens estranya, atès que tots dos són protectors contra la pesta i, a més, ambdós eren sants de culte franciscà. El que sí que sorprèn és la inserció de les seves petites talles en un almoïner. Gràcies a la bibliografia i a la web, hem revisat nombrosos exemples d'aquests plats, tant a Eivissa com en molts indrets de la península Ibèrica i d'Europa, i l'única figura que apareix amb certa freqüència fixada al centre dels almoïniers és la Mare de Déu portant el Jesús minyó entre els braços. Només molt rarament hem trobat la figura del Nen Jesús com a Salvador i, encara més rarament, algun sant, i sempre es tracta de casos dels segles XIX i XX. D'altra part, les talles dels dos sants a l'almoïner de Santa Eulària, malgrat les seves idèntiques tècnica i estil, no semblen formar part de la peça original. Ja que, a diferència dels casos abans esmentats, en què les imatges van directament inserides a la superfície del plat, en aquest cas ambdues talles foren fixades dalt d'una peana feta expressament, i aquesta subjectada al centre de l'almoïner. Sembla evident, doncs, que tot va ser fet a *posteriori*,³⁴ però

si es tractà d'un muntatge d'època, la seva intenció seria la d'adreçar un missatge molt clar i directe als feligresos que assistien als oficis religiosos, i d'aquesta manera estimular les seves donacions monetàries a la parròquia. I, atès el caràcter d'ambdós sants, aquest missatge havia de relacionar-se, necessàriament, amb el temor a les terribles epidèmies de pesta que havien assolat l'illa i la protecció que només aquells dos sants podien donar.

Conclusions

En aquesta segona part del treball hem revisat els orígens històrics i la difusió del culte a sant Sebastià, i després hem analitzat els testimonis iconogràfics i documentals de la seva devoció a Eivissa. Així, s'ha palesat que les seves manifestacions, si bé significatives al segle XVI, després es fan força escadusseres, malgrat ser un sant guaridor de la pesta i que l'illa va patir brots importants d'aquesta terrible epidèmia fins a final segle XVII.

Pot afirmar-se, en base a la documentació coneguda, que a Eivissa el culte a sant Sebastià era prou important a la baixa edat mitjana i el Renaixement. Aleshores el màrtir era patró del gremi de sabaters, que pagaven una missa d'aniversari el dia següent de la seva festivitat; el 1577 hi havia establert —no sabem des de quan— un benefici a l'advocació d'aquest sant en alguna de les capelles de l'església parroquial de

33. En canvi, sant Roc devia estar absent de la devoció privada, almenys a la ciutat d'Eivissa; ja que, segons la investigació de Mateu Prats, cap imatge seua no apareix als inventaris notariais de cases particulars. L'únic testimoni que fins ara n'hem pogut conèixer serien els penjolls de la creu del rosari eivissenc conservat al Tresor de la Mare de Déu de Lluc, al quals ja ens referírem en la primera part del treball.

34. F. X. Torres Peters ens ha manifestat la seva sospita que, tot i que no és del tot segur, aquest muntatge podria fins i tot tractar-se d'un arranjament dels anys cinquanta o seixanta del segle passat. En no haver pogut encara examinar directament la peça, no tenim arguments per confirmar-ho o desmentir-ho.

Representació de sant Roc mostrant la nafra a la cama, a la part inferior esquerra de la polsera del retaule de Nostra Senyora de Jesús (fotografia: B. Costa).

Les manifestacions del culte a sant Sebastià, com a guaridor de la pesta, són prou significatives a Eivissa al segle xvi

Santa Maria; i el seu culte ja era «antic» el 1588, segons diu el document que afirma que cada dimecres se celebrava una missa dedicada al sant, en compliment d'una promesa del poble. No podem saber com d'antic era aleshores aquest culte, però no és difícil creure que l'esmentada promesa popular potser es remun-tava al terrible brot epidèmic de 1402, o àdhuc al de 1348. Fos com fos, és ben segur que el culte a aquest màrtir s'havia mantingut, i fins i tot intensificat, durant el segle xvi. Devia estar ben vigent durant la pesta de 1580, atès que vuit anys després continuava celebrant-se la missa de cada dimecres i es porta de Roma a Eivissa una relíquia d'aquest sant, entre d'altres. A partir d'aquí ja no en tenim més notícia documental; només que, per motius

que ignoram, el patronatge de sant Sebastià de la confraria de sabaters va ser substituït pel de sant Macià.

S'evidencia, doncs, que, a partir del segle xvii, el culte a sant Sebastià, mentre augmentava a Mallorca, a Eivissa patia una pèrdua d'importància, amb el consegüent empobriment de les seves manifestacions, a l'esfera de la religió oficial. En canvi, hi ha una relativa abundància, a partir d'aquest mateix segle, de testimonis de culte a sant Roc. Semblaria, per tant, que per alguna raó que ignoram, l'església eivissenca acabaria donant preeminència a sant Roc com a guaridor de la pesta, relegant sant Sebastià a una posició aparentment més secundària, justament quan aquest assolía el paper de patró de la ciutat de Palma. Podríem especular que tal vegada fos per la seva eficàcia en la protecció de la gent de Portmany l'any 1652, però la cosa certa és que, ara com ara, no en sabem amb seguretat els motius.

Semblaria així que, segons els testimonis actualment coneguts, sant Sebastià, amb poca presència des del segle xvii al culte oficial, quedaria des d'aleshores reclòs a l'esfera de la devoció individual o familiar i, per tant, en un àmbit religiós més privat. D'aquest, en serien prova les imatges que a final del segle xvii i inicis del xviii es tenien en cases particulars, així com també el petit penjoll d'argent presentat a la primera part del treball. Paradoxalment, aquestes mateixes peces donarien indici que aquesta devoció privada podria haver-se intensificat i fet més popular en la segona meitat del segle xvii i començament del xviii.³⁵ Amb tota versemblança, això hauria estat conseqüència de la gravíssima epidèmia de pesta que patí l'illa l'any 1652 i, encara després, de la més desconeguda de 1682.

35. Recordem que els inventaris notariais als quals ens hem referit són de 1683 i de 1703-1706. Unes dates similars, entre la meitat del segle xvii i primer quart del xviii, creim que convenen també al petit penjoll de plata trobat a Sant Rafel i al plat almoïner de Santa Eulària.

Bibliografia

AMENGUAL, L. (2001): El retaule de Nostra Senyora de Jesús: Estat de la qüestió. *Fites* núm. 2. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Eivissa, pp. 42-51.

CASTILLO GUERRERO, M. (2002). «Iconografía de San Sebastián en el arte occidental. Notas para su estudio». *Espacio y tiempo, Revista de Ciencias Humanas*, 16. Universidad de Sevilla, p. 9-48.

CASTILLO GUERRERO, M. (2004). «La iconografía de San Sebastián en la ciudad de Venecia». *Espacio y tiempo, Revista de Ciencias Humanas*, 18. Universidad de Sevilla, p. 9-30.

CASTILLO GUERRERO, M. (2006). «Religión y Territorio. Notas para un estudio iconográfico de San Sebastián en la provincia de Sevilla». *Espacio y tiempo, Revista de Ciencias Humanas*, 20. Universidad de Sevilla, p. 9-68.

CASTILLO GUERRERO, M. (2008). «Urbanismo y religión. San Sebastián y su huella en la trama urbana de Roma». *Espacio y tiempo, Revista de Ciencias Humanas*, 22. Universidad de Sevilla, p. 9-42.

CIRER, F. (1998). *Els convent dels pares dominics d'Eivissa. Introducció, estudi i transcripció d'un manuscrit de 1765*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.

ESCANDELL, B. (1995). *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón. Tomo II (Siglos XIV-XVI). De la crisis medieval a la Ibiza Renacentista*. Lleonard Muntaner Ed. Palma de Mallorca.

ESCANDELL, B. (2001). *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón. Tomo III/1 De la crisis barroca a la planificación ilustrada (Siglo XVII)*. Universidad de Oviedo.

FARNEDI, G. (1999). *Guida alle Chiese di Roma*. Piemme, C. Monferato.

FERRUA, A. (1990). *La Basilica e la catacomba di S. Sebastiano*. P.C.A.S., Città del Vaticano.

GERBERDING, R. A. (1993). *The rise of the Carolingians and the Liber historiae Francorum*. Clarendon Press. Oxford.

GIUBELLI, L. (1992). *Sebastianus, martyr di Roma*. Milano.

GONZÁLEZ, E. & RIERA, M. M. (2002). *La joieria a les Illes Balears*. Govern de les Illes Balears. Palma de Mallorca.

GOYAU, G. (1912). s.v. Soissons. *The Catholic Encyclopedia*, vol. 14. Robert Appleton Company. New York.

JULBE, F. (1980). *Introducción al análisis histórico de la ciudad de Ibiza (De la ciudad púnica a 1912)*. Delegación en Ibiza y Formentera del Colegio de Arquitectos de Baleares, núm. 1/2. Barcelona.

LE JAN, R. (2011). *Les mérovingiens*. Coll. *Que sais-je?* Presses Universitaires de France. Paris.

MACABICH, I. (1966). *Historia de Ibiza*, vol. I i III. Ed. Daedalus. Palma de Mallorca.

MARÍ CARDONA, J. (1985). *Sant Antoni de Portmany*. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.

MARÍ CARDONA, J. (1985). *Santa Maria d'Eivissa. Segles XIV-XVIII. Episcopologi. El temple. L'arxiu*. Col·lecció Illes Pitiüses v. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.

MARÍ TUR, J. (dir.) i altres (1999). *Set segles fa. Catàleg de béns mobles d'interès historicoartístic de l'Església d'Eivissa i Formentera*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.

MATEU PRATS, M. L. (1984). *La joyería ibicenca*. Institut d'Estudis Balearics. Palma de Mallorca.

MATEU PRATS, M. L. (2000). *El món devocional a Eivissa. Retaules i imatges del col·leccionisme privat (s. XVII-XIX)*. Premi Vuit d'Agost 1999. Editorial Mediterrània-Eivissa. Palma.

MIGUÉLIZ, I. (2003). «Platos limosneros en Gipuzkoa». *Ondare, Cuadernos de Artes Plásticas y Monumentales*, núm. 22. Eusko Ikaskuntza-Sociedad de Estudios Vascos. Donostia, p. 271-300.

NAVONI, M. (1992). *La figura di S. Sebastiano nelle fonti storiche e nella tradizione liturgica*. Acireale (Sicilia).

PLADEVALL I FONT, A. & LLORACH, S. (1992). *Catalunya romànica*, vol. XIX. *El Penedès, l'Anoia*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

RIU I RIU, M. (1985). *Catalunya romànica*, vol. XII. *El Berguedà*. En-

A partir
del segle XVII
el culte a
sant Sebastià
pateix a Eivissa
una pèrdua
d'importància,
en benefici
de sant Roc,
que va protegir
la gent
de Portmany
en l'epidèmia
de 1652

ciclopèdia Catalana. Barcelona.

ROBINSON, P. (1909). s. v. Franciscan Order. *The Catholic Encyclopedia*, vol. 6. Robert Appleton Company. New York.

SHAHAN, T. (1908). s. v. Early Roman Christian Cemeteries. *The Catholic Encyclopedia*, vol. 3. Robert Appleton Company. New York.

TESTINI, P. (1966). *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma*. Cappelli Editore, Bologna.

TUR RIERA, F. (2013). «El contagi: L'epidèmia de pesta bubònica de 1652 a Eivissa». *Eivissa, de la prehistòria a l'actualitat*. Randa 71. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, p. 47-62.

WATTS, Sh. (2000). *Epidemias y poder. Historia, enfermedad e imperialismo*. Andrés Bello, Barcelona.

WEBB, M. (2012). *The Lived Experience of Black Death*. History Master's Theses. Paper 5. The College at Brockport: State University of New York.

BENJAMÍ COSTA RIBAS
MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA
I FORMENTERA ■